

ЕСХАТОЛОГІЧНІ МОТИВИ В УКРАЇНСЬКОМУ РОМАНІ 60-70 РР. ХХ СТ.

А.В.Соколова

(кандидат філологічних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет)

В статье рассматриваются эсхатологические мотивы украинской прозы 60-70 гг. XX в. Основное внимание уделяется анализу таких концептов, как апокалипсис, война, смерть, страх.

The article considers eschatological motifs in the Ukrainian prose of the 60-70's of the XX-th century. Much attention is given to such concepts as apocalypse, war, death, fear.

У літературі й мистецтві ХХ століття набули поширення есхатологічні мотиви (есхатологія – сукупність релігійних уявлень про кінець світу, про кінцеву долю людства) (1, 267). Це зумовлено соціальними й моральними катаклізмами епохи: світові війни, революції, геноцид цілих народів, знецінення духовних основ людського життя. Коментуючи думку Ф.Ніцше «ми заперечуємо відповідальність Бога, і тільки так ми звільнимо світ», А.Камю писав: «Схоже, що разом з Ніцше нігілізм стає пророчим [...] Всі роздуми Ніцше були пов'язані з майбутнім апокаліпсисом [...] І собі, і іншим він поставив діагноз – безсилля вірити і втрата першопочаткового фундаменту будь-якої віри – довіри до життя» (2, 168-169).

Різноманітні інтерпретації проблеми есхатології та утопії як її модифікації знаходимо у працях С.Аверінцева, Г.Альтицера, М.Бердяєва, С.Булгакова, Р.Бультмана, А.Гарнака, М.Дебольського, Ж.Дельоза, Ж.Дерріди, С.К'еркегора, М.Костомарова, Й.Б.Меца, В.Мільдона, В.Поссенті, Г.Сковороди, В.Соловйова, Ф.Шлейєрмахера, Г.Флоровського, А.Чернишова, К.Г.Юнга, де есхатологія репрезентована не тільки як передбачення вселенських катастроф майбутнього чи вчення про останні часи, крах і кінець світу, а й як проблема, для якої характерне переконання в можливості подолання протиріч історії та повернення людині втраченої духовності, віра у відновлення творчого ентузіазму, забезпечення умов для становлення нового світогляду, вільного від негативних нашарувань.

Наявна в сучасній філософській думці традиція акцентує увагу на різноманітних трактуваннях есхатологічної перспективи, насамперед, християнської. Між тим, за нових екзистенційних умов проблема кінця світу набула особливої актуальності, зумовивши інтерес філософів, соціологів, літературознавців та письменників. Тотальна криза, приємок цивілізації, руїна – так визначають відомі філософи й культурологи основні акценти буття ХХ століття (М.Бердяєв «Кінець Європи», О.Шпенглер «Приємок Європи», К.Ясперс «Духовна ситуація часу»). Їхні дослідження корелюють із творами художньої літератури, детермінують свідоме моделювання апокаліптичних візій, зумовлених десакаралізацією світу й людини в ньому. Водночас у філософсько-естетичній думці накреслюється траєкторія пошуків гуманістичних ідеалів та утвердження трагічного стоїцизму самотньої людини в драматичних колізіях есхатологічного світу.

Джерелом трагедії життя людини є ворожість суспільства, що змушує її страждати. Одним із варіантів художньої реалізації цієї ідеї стала тема смерті, котра завжди була й залишається актуальною, оскільки торкається найсокровеннішого. Історія фіксує зміни у ставленні до неї: від античної поваги до середньовічного зневажання й ренесансної шанобливості, а пізніше й до розуміння того, що «смерті не треба боятися» (3, 5). Проблема смерті зазвичай виражається співіснуванням двох антитетичних поглядів: матеріалістичного та релігійно-ідеалістичного (4, 42). Представниками різних філософських напрямків смерть сприймається в принципово протилежних тональностях: від радості перед входженням в інший, кращий світ до страху перед вічними тортурами чи небуттям або й до апатичної байдужості до смерті та життя водночас. Для екзистенціалізму – ірраціоналістичного напрямку в сучасній філософії – характерними є «відчуття порожнечі та неспокою, постійне усвідомлення невідворотності смерті» (5, 28).

Порушена наукова проблема актуальна в зв'язку з потребою ґрунтовно осмислити есхатологічні візії митців, у прозі яких спостерігаємо переосмислення офіційного міфу війни, розгортання мотивів, які репрезентували думку про історично неминучу моральну катастрофу, що загрожує сучасному світові. Ці філософські та й суспільно-політичні мотиви визначили ідейно-змістові домінанти української романістики 60-70-х рр. Вони спорадично розглядалися в загальних оглядах літературного процесу означеної пори та в окремих локальних працях (І.Захарчук, М.Гуменного, С.Квіта, О.Ковальчука, В.Панченка, М.Слабошпицького), однак дотепер не ставали об'єктом спеціального дослідження, що зумовлює потребу, а відтак і актуальність ширшого розгляду означеного аспекта прози другої половини ХХ століття.

Інтерпретуючи горизонти художнього світотворення таких українських романістів, як Р.Андріяшик, О.Гончар, Г.Тютюнник, слід першочергово враховувати типологічні збіжності, зумовлені цілісністю душевного прояву, а також «реміфологізацію мілітарного досвіду» (6, 42) як концептуальну засаду їхньої

творчості. На думку І.Захарчук, зміна поглядів на воєнні катаклізми засвідчила, що ці письменники піддали сумніву образ війни, визнаний за єдино патріотичний та суспільно консолідуючий (6, 42).

Найяскравішим типологічним збігом у творах прозаїків 60-70-х рр. на тематичному рівні є художня інтерпретація воєнної проблематики, звернення до якої було виявом загальних тенденцій розвитку світової літератури ХХ століття (Г.Бюлль, Е.Ремарк, Е.Хемінгуей), що засвідчила нове прочитання трагедії війни. Письменники зображують її по-різному. Однак подібним для більшості з них стало уникнення її політичного та історичного аналізу. Натомість спостерігаємо фокусування авторської уваги на трагедії особистості, а також акцентування руйнівного впливу воєнного лихоліття на душі героїв. У поле зору прозаїків потрапляють душевні травми, нічні жахи, самотність, повна відчуженість від суспільства колишніх солдатів, які у мирний час сформували скалічену, духовно «втрачену генерацію». Війну зображено і як трагедію мирного населення: сирітство, горе батьків, що втратили на війні дітей. Хоча письменники відтворюють події різних за часом воєн, всі вони доходять висновку про дискредитацію споконвічних цінностей війною, що завдає нищівного удару по моралі й підштовхує героїв до злочинів. Класики світової літератури засвідчують віру в моральне відродження людини, в її сили протистояти злу. І в цьому протистоянні домінує стоїцизм героїв, який дозволяє беззахисним перед суспільною катастрофою людям переносити всі фізичні й моральні тортури, зберігаючи при цьому внутрішню гідність в умовах всеохоплюючого хаосу.

Об'єднуючим для творів Р.Андріяшика, О.Гончара й Г.Тютюнника виступає загальний ідейно-естетичний пафос – викриття та засудження війни. Письменники суголосні в своєму баченні воєнних лихоліть як злочинів проти людства, що неможливо виправдати жодними державними інтересами. Подібною є також їхня впевненість у тому, що війна – це безглуздя, яке не вирішує політичних проблем, а призводить до масового винищення, каліцтва, психічних травм, озвіріння й горя. Спільним для них є засудження війни, а головне – викриття її винуватців, котрі заради розширення сфер впливу жертвують людським життям.

Авторська версія реміфологізації мілітарної свідомості (І.Захарчук) виявилась у творчих шуканнях Р.Андріяшика, якого найбільше турбує закиненість українців між часами, війнами й кордонами. Сповідуючи ідею пацифізму, викриваючи безглузду природу Першої світової війни в романі «Люди зі страху» (1966), письменник виводить на перше місце такі екзистенціали, як самота, приреченість, відчуженість, страх і смерть, що доповнюються недовірою до держави, крахом ілюзій щодо сучасного та майбутнього. Він показує драматичну долю приреченого покоління, що «носить у своїй свідомості «втому, голод, насильство», «особливо гостро ставить проблему самоцінності людського життя» (7, 75).

Головний герой роману Прокіп Повсюда – учасник Першої світової війни. Захищаючи політичні амбіції Австро-Угорської імперії, він переживає безглузду й абсурдну для українця війну, зображену як страждання й загибель. Це муки поранених, кров, обстріли, грабунки покинутих будинків, пересування військових і техніки, антисанітарія та абсурд усього, що діється навкруги: *Усе ниділо, мертвіло. Гибла худоба, падали від сонячних ударів люди. Розпач і безнадія, мов страхітливе всепоглинаюче багно, засмоктували серця [...] Міняйли й жебраки пророкували кінець світу, пекельні смерчі й западання землі. Відголоски про збройні сутички в різних кінцях світу блискавично облітали села і посилювали жах перед завтрашнім днем [...] для всіх завтра стало страхом* (8, 74).

На думку С.Квіта, «медитацій потребує слово «страх» у назві роману. Тут глибина й підтексти. Це той страх, який існує разом із людством» (9, 9). Проблема страху, який пронизує увесь твір, автор розв'язує, витворюючи міфологему політичної та духовної розполовиненості українського інтелігента, заглибленого у власні невдачі та прорахунки, в непроглядну мряку, де гине надія. Андріяшикові герої намагаються жити без неї, а тому, як підкреслює М.Слабошпицький, живуть зі страхом у душі, мов із власною тінню. Вони почуваються геть маленькими істотами, перед якими великий світ дуже й дуже завинив, але він зовсім не збирається хоч у чомусь виправляти ту ситуацію; їм нічого сподіватися на якусь сатисфакцію – як і завжди, все і в майбутньому обертатиметься проти них (10, 6).

Стильовою домінантою роману є лірико-трагічна тональність. Гнітючий емоційний настрій твору підсилює почуття цілковитої самотності людини у величезному жорстокому світі. Вона щосили опирається, намагаючись вижити, демонструє чудеса сили духу, однак так і залишається безпорадною, адже не спроможна вирватись із кола фатальної неминучості, де панує смерть: *Смерть жахлива не тим, кого вражає, а тим, як відбирає життя. На фронті вбивали і солдатів, і генералів; смерть там була діяльно-невловимою, приходила не питаючи, забирала безслідно* (8, 340).

Марність зусиль, спрямованих на виживання чи на втечу від війни, а також спільне для всіх відчуття відсутності майбутнього, приреченість на поразку є основним джерелом трагічно-песимістичного пафосу твору: *Війна одгриміла. Світова війна закінчилася. Вона кожному остогидла, але більшість устигла забути. А я цієї забудькуватій юрбі не можу пробачити і не знаходжу спокою. Я боюся того, що людям так швидко заступило розум і пам'ять. Це для мене рівнозначне появі нової війни* (8, 148).

Заперечуючи традицію монументалізму, відкидаючи провінційне соціально-побутове письмо, Р. Андріяшик насичує текст інтелектуальним змістом – філософськими ремінісценціями: *Ніби мудріють люди, щоб більше вбивати»* (8, 23); *Життя – вагітна добром і злом жінка, що не може народити, оскільки люди жадають від неї тільки добра»* (8, 48). Такі твердження автора засвідчують глибинну іманентність ідеологічної лінії роману письменника.

Похмури відлуння страху виразно вчувається й у романі Р. Андріяшика «Додому нема вороття» (1976), у якому автор замислюється над історіософією української нації, її рабською долею, спричиненою Першою світовою війною: *Політики! Їм уже не так територія потрібна, як населення. Коли потурчиши населення, є з кого набирати армію. Тоді ти дужчий* (8, 431). Головний герой твору – Оксен Супора, сторонній, чужий воюючому світові гуцул, обороняючи імперію Габсбургів, мріє про надійно влаштоване життя й з усіх сил прагне вижити. Страх перед нескінченністю війни, втратою батьківщини й узагалі страх перед фізичним винищенням перетворює його на приреченого втікача, в якого немає дому – батьківщини: *Коли йдеться про життя чи смерть, людина – найзапекліше і, врешті-решт, найвинахідливіше і наймужніше створіння, – мов крізь сон подумалось мені. – Проте вона завжди відчуватиме, що не встигає за ходом всесвіту. Мабуть, не Бог, що став уособленням безмір'я, є гальмом пізнання. Цим гальмом є страх перед безконечністю* (8, 465-466).

Р. Андріяшик упритул підходить до проблеми насильства суспільства над людиною, здійснюваного у різних формах (війни, національне й соціальне рабство тощо), а також до проблеми страху, спричиненого цими негативними явищами: *Машина смерті! Світова проблема трунів! Ривок у порожнечу!* (8, 545).

Відоображаючи трагедію людського життя, позбавленого впевненості й самоцінності, автор вказує на еволюційний характер війн: *І так од війни до війни, чекаючи насильницької смерті, живуть люди. Племена і народи. Чекаючи війни живуть жорстоко, ганебно і дико. Коли війна – людське щастя на землі неможливе* (8, 518). Письменник реінтерпретує мілітарний досвід, зображуючи українську історію як суцільну межову ситуацію, в якій герої прагнуть спільно осмислити долю України й розв'язати одвічне «українське питання».

Порушення проблем Другої світової війни і миру, життя і смерті гостро резонує й у романах О. Гончара, який ненастанно маніфестує загальнолюдські цінності. Уже в першому визначному творі – трилогії «Прапорonosці» – він гнівно засуджує війни й усе те зло, яке вони приносять людству. В романі «Людина і зброя» письменник звертається до свого студбатовського досвіду: «...з університетських аудиторій О. Гончар, Д. Білоус, Д. Бакуменко, І. Мукомел, як і сотні інших харківських студентів, з вулиці Вільної Академії йшли на Холодну Гору – до військових казарм, а звідти на фронт. Далі – жах чи не найбільшого в ХХ ст. оточення, трагедія Південно-Західного фронту та його командувача М. Кирпоноса, загибель тисяч необстріляних юнаків на берегах Росії, в краї Тараса Шевченка й Івана Нечуя-Левицького» (11, 17). Отже, в «Людині і зброї», як і в «Прапорonosцях», прочитується біографічна проекція на текст, що увиразнює вірогідність зображених апокаліптичних картин воєнного буття.

Оповідь О. Гончара про літо сорок першого, найтяжчого періоду війни, перейнята гіркотою втрат і невдач, що є її страшним зворотним боком: горе і помилки, страждання і смерть: *Спека і кров. Грохання й чад. Весь світ уже ніби просмердівся цим гарячим нудотним чадом вибухнелих мін, свіжні воронки ще димляться, і перепалена розрита земля пахне смертю* (12, 91-92). Художнє й філософське осмислення міфологеми смерті втілюється в есхатологічних роздумах автора, реалізуючись у створенні її персоналізованого образу (13, 17): *Там корчаться люди. Копають в агоніях, там вмирають. Смерть нікого вже не дивує, вона перестала бути загадкою, тайнством* (12, 337). Змальовуючи криваві картини війни, що не можуть не викликати глибокого співчуття до зображуваного, письменник відтворює вражаючі епізоди фронтового життя, екстраположуючи його «поза межний» вимір: *Студбат стівав кров'ю. В берегах понад Росією, в садках, в напівзавалених окопах – всюди чувся стогін ранених. Не від сонця, що зійшло із-за верб, а від крові студентської червоніла цього ранку Рось* (12, 152); *Уся трава подвечір'я червоніє кров'ю* (12, 138).

Трагізм звучання зображеного О. Гончарем апокаліпсису посилюють слухові та зорові образи, які використовуються ним доволі часто, однак у кожному випадку вони естетично вмотивовані: *Стрілянина, якою прорвало враз береги, шматувала повітря, передній танк скреготом гусениць кресав, рвав дорогу...* (12, 149). На думку М. Гуменного, звукова деталізація сюжету функціонує за простим принципом: чим більше фронтового гуркоту, тим більше страждань і смертей (14, 213).

Багатогранний образ війни увиразнюється в романі через осмислення ряду символічних образів: темної ночі, вогню, попелищ, руїн, крові та страху. Архетип страху пронизує весь твір. Особливо виразно почуття страху, що охоплює солдатів, описано у батальних картинах. Мотив крові бійця, який гине в бою, багато разів виникає в романі, повторюючись і наростаючи від епізоду до епізоду. Ці характерні деталі у творі сконцентровані у собі весь трагізм війни і стають її наскрізними символами.

Як бачимо, образна тканина роману «Людина і зброя» спрямована на реалізацію провідної думки – підкреслення безглуздості, протиприродності війни й усього, що з нею пов'язане. Досліджуючи долю

молодого покоління, яке опинилося у воєнному лихолітті, О.Гончар показує згубний вплив зброї на світ, викриває антигуманне обличчя війни, утверджує ідею незнищенності гуманістичного начала, переконує, що смерть однієї людини «рівноцінна загибелі людства» (15, 47). Його романи вражають усеохопністю трагізму, суголосного ірраціональній невідворотності к'єркегорівського парадоксу та концепції людства як «зоологічної величини» (О.Шпенглер).

Індивідуальні інтерпретаційні моделі знакових для української літератури архетипів репрезентує проза Г.Тютюнника. Його роман «Вир» є одним із найталановитіших і найемоційніших художніх творів повоєнної пори. В ньому зображено бурхливе життя нашого народу в мирні дні та звитяжну боротьбу з ворогом у грізні роки війни.

Нестримний, глибокий вир життя захопив героїв роману. «Крученою ковбанею» прозвали троянці найнебезпечніші місця на Ташані. Але образний підтекст заголовка не вичерпується кількома описами цієї вируючої смертельної «ковбані». Остаточне розуміння виру – вогненна круговерть життя та героїчної боротьби троянців, усього нашого народу з гітлерівськими загарбниками. Отже, в центрі твору – вир життя, безмежного, глибокого й надзвичайно важкого, в якому гартуються людські якості. Всі герої твору поставлені письменником у нечувано складні ситуації та випробування. Мужню й вольову, віддану Вітчизні та рідному народові людину ця вогненна круговерть не втягує на запаморочливо глибоке, слизьке й темне дно.

У другій книзі свого роману Г.Тютюнник подає хвилюючу розповідь про Другу світову війну. Об'єктом художнього осмислення тут постає не зіткнення військових сил, а людина і народ у війні з фашизмом. Через важкі випробування пройшла Троянівка, значною мірою ввібравши в свою долю горе всього українства в передвоєнні та воєнні роки. Тривожне воєнне лихоліття, тимчасовий відступ наших військ і партизанська боротьба в тилу ворога – все це описується письменником у трагічних тональностях: *На піску лежало два трупи. Один горілиць, розкинувши ножницями ноги, другий на животі, зарившись лицем у пісок...* (16, 343).

Художнє з'ясування міфологеми смерті як однієї з визначальних категорій есхатології, в романі розгортається шляхом деталізації психологічного стану героїв у момент вибору в межовій ситуації. Через морально-апокаліптичну символіку, контрастність образної системи розкривається екзистенція жаху, що реалізується й через лексико-семантичний еквівалент, який увиразнює фантазмагорично-деструктивний світ війни. Г.Тютюнник показує, що «людина залишалась і залишається наодинці з цим страхітливим лихом. Лише одна можливість дається людині в момент цієї загрози – вибрати себе» (15, 47): *Оксен був поранений. Дві кулі потрапили йому в животі [...] Мліючи від болю, глянув на товаришів. Вони лежали мертві. «А тепер я піду вмирати», – подумав він і, обриваючи об коріння нігті, видряпався з окопу* (16, 582-583). Як бачимо, письменникові вдалось глибинно передати катаклізми жорстокої апокаліптичної доби, опредметнити фізичний біль, спроектований у внутрішній світ людини.

З великою художньою силою автор роману зображує трагічну постать *Інокентія Гамалії*, речника правди, добра й справедливості. Поширюючи серед людей свої «молитви» – громові прокляття загарбникам, герой твору виявляє дивовижну нескореність. Безстрашно приймав старий Гамалія і свою смерть: *Гамалія сам пішов до виру, а поліцаї відступили, бо далі був тонкий лід. Гамалія пішов уперед, і в мертвотній тиші було чути як ляпають по льоду його босі ноги. Потім він зупинився і крикнув: Син пішов через вогонь, а я через воду! Знайте за що люди-и-и! – й кинувся у вир* (16, 591). Устами Гамалії промовляє істина. Свідомо йдучи на страждання й смерть, офірувавши власне життя заради інших людей, відданий Богові до останнього подиху, він вивершується над брутальним злочинним світом, асоціюючись із легендарними постатями українського народного епосу. Саме віра, доповнена жертвовною батьківською любов'ю, уможливило духовний порятунок Гамалії від смерті. Показуючи смерть героя як вчинок, автор розглядає її в ніцшеанському ракурсі (свідомий вибір власної смерті), тобто заперечує її як фізичну конечність. Справедливим є твердження С.К'єркегора: «Той, хто завжди надіється на краще, стає старим, обдуреним життям, а той, хто завжди готовий до гіршого, стає старим до часу, але той, хто вірить, зберігає вічну юність» (17, 25). Герой роману Г.Тютюнника своїми високими духовними якостями вносить рівновагу в дисгармонійний світ, змодельований письменником на основі основної бінарної опозиції буття: Хаос / Космос.

Отже, досліджувані твори відзначаються подібним ідейно-тематичним фоном, спільністю утверджуваних ідей. У пізнанні світу війни кожен із означеного кола авторів виявив індивідуальне бачення цієї апокаліптичної візії, однак усі вони гостро засуджують її як антилюдське зло, закликаючи його «вганяти в землю» (Г.Тютюнник). Художнє й філософське осмислення ними міфологеми смерті втілюється в есхатологічних картинах та глибоких роздумах про вічність буття, його безсмертя. Есхатологічна наповненість творів мотивами страждання, страху та смерті надають їм жанрових ознак тексту-перестороги, переводять суб'єктивізовану апокаліптичну дійсність в екзистенційну площину. Письменники маніфестують високий гуманістичний пафос, засуджуючи війну як руйнівну силу. Художній модус їхньої прози функціонує поза межами естетизації смерті, страху й болю, «Оголена правда» про війну як «планетарне безумство» (О.Довженко) засвідчує потужну риторичну гуманізму як контроверс щодо деструкції

есхатологічного буття. Здійснення цілісної інтерпретації всіх рівнів художньої структури воєнної прози українських письменників другої половини ХХ століття на сучасних методологічних засадах становить одну з перспективних ліній дослідження їхньої творчої спадщини.

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К., 2004.
2. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство. – М., 1990.
3. Прусова М. Проблема смерті в російській поезії першої половини ХІХ ст.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Симферополь, 2001.
4. Михайловська Н. Трагічні оптимісти. Екзистенційне філософування в українській літературі ХІХ – першої половини ХХ ст. – Львів, 1998.
5. Коссаж Ежи. Екзистенціалізм в філософії і літературі. М., – 1980.
6. Захарчук І. Досвід війни у художній свідомості шістдесятників // Слово і час. – 2007. – № 6.
7. Зборовська Н. Шістдесятники // Слово і час. – 1999. – № 1.
8. Андріяшик Р. Вибране. – К., 2004.
9. Квіт С. Думна дорога // Андріяшик Р. Вибране. – К., 2004.
10. Слабошпицький М. Подолання страху і пошук надії: Проза Романа Андріяшика // Дивослово. – 2003. – № 10.
11. Панченко В. Після «Собору» // Дивослово. – 2007. – № 1.
12. Гончар О. Твори: В 7 т. – К., 1987 – 1988. – Т. 4.
13. Гуменний М. Поетика трагічного в західному антивоєнному романі й у прозі О.Гончара // Література. Фольклор. Проблеми поетики: Зб. наук. праць. – К., 2008. – Вип. 31. – Ч. 1.
14. Гуменний М. Поетика романного жанру О.Гончара: Проблеми типологій. Монографія. – К., 2005.
15. Ковальчук О. Образ війни у прозі Олесея Гончара: Роман «Людина і зброя» // Дивослово. – 2003. – № 5.
16. Тютюнник Г. Вир: Роман. – К., 1979.
17. Кьеркегор С. Страх и трепет: Пер. с дат. – М., 1993.